

‘Als de bisschop een priester wijdt, wijdt de duvel een pastoorsmeid’

*Pastoriehuishoudsters in het bisdom 's-Hertogenbosch van 1920 tot 1985**

*Geertje van Os***

Inleiding

Op 28 november 1927 schreef de hoofdonderwijzer van het dorp Appeltern in het Land van Maas en Waal, uit naam van alle parochianen, het volgende aan de bisschop:

“Ik meen dat een groot gedeelte van het ongenoegen, dat Pastoor B. thans met zijn parochie heeft, moet geweten worden aan zijn dienstbode, die gedurende zijn Pastoraat alhier bij hem in betrekking is, en deze maand 24 is geworden. (...) Deze dienstbode heeft hij als onderwijzeres in vak K in zijn school aangesteld, hij liet ze rijden op zijn motor (thans afgeschaft), in de kerk doet ze, als kosteres, bij voorkeur haar werk aan het altaar, als de gelovigen al in de kerk zijn”¹.

De toenmalige pastoor van Appeltern had een huishoudster in dienst die pas 24 jaar oud was. Dit stoorde de parochianen in hoge mate. Daarnaast was zij niet alleen huishoudster, maar tevens handwerklerares op de lagere school. Daar had de pastoor, als voorzitter van het gecombineerde kerk- en schoolbestuur, zelf voor gezorgd. Van die dubbelfunctie waren de Appelterners niet gediend. Al wat hun kinderen in hun onnozelheid op school vertelden, zou de pastoor, via zijn huishoudster, ter ore kunnen komen. Bovendien ergerden de parochianen zich aan het feit dat hun zielenherder zijn gediensstige op zijn motor door het dorp liet rijden. Ook in de kerk zou zij te veel op de voorgrond treden. Als alle gelovigen plaatsgenomen hadden in de kerkbanken, liep zij vlak voordat de mis zou beginnen nog naar het altaar om haar werk als kosteres te verrichten.

De gemoederen in Appeltern raakten zo verhit dat de hoofdonderwijzer ten einde raad in de pen klom om, uit aller naam, de bisschop van de bestaande wan-toestanden te verwittigen. Hierop ontstond een intensieve briefwisseling tussen pastoor, bisschop en hoofdonderwijzer. Langzaam maar zeker werd de situatie in Appeltern onhoudbaar voor de pastoor. In februari 1929 werd hij door de bisschop elders benoemd. De verguisde pastoor eindigde zijn Parochiememoriaal met de woorden: “Vaarwel Appeltern, Maas en Waal! Adieu canaux, canards, canaille!!!”²

Waarom veroorzaakte de huishoudster van de pastoor van Appeltern zoveel opschudding in het dorp? Hoe kon zij alleen heel Appeltern in beroering brengen? Haar leeftijd, gedrag en verschijning waren voor de parochianen redenen om in opstand te komen en leidden uiteindelijk tot het vertrek van de pastoor. Zij was

een bijzondere pastoriehuishoudster die uitzonderlijk gedrag vertoonde, de reactie van de gelovigen is eveneens bijzonder, hoewel niet uitzonderlijk. Ook in andere katholieke dorpssamenlevingen was de huishoudster van de pastorie vaak op een weinig vleeiende manier onderwerp van gesprek. Haar gedrag en verschijning werden zeer kritisch gadeslagen. Waarom was het van zo een groot belang dat zij strikt voldeed aan de 'norm' en waarom kon de reactie van de parochianen op een afwijkend geval, zoals dat van Appeltern, zo fel zijn? Waaraan moest een pastoriehuishoudster voldoen om niet in opspraak te geraken?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden zal ik eerst beschrijven welke vrouwen voor een leven op de pastorie kozen, welke redenen ze daarvoor hadden, wat hun leeftijd en achtergrond was, waaruit hun werk bestond, hoe ze zich kleedden en in welke relatie zij tot de pastoor stonden. Het zal duidelijk worden waarom pastoors en hun huishoudsters zo vaak tot onderwerp van spot worden gemaakt en waarom er zo weinig goeds van pastoriehuishoudsters wordt gedacht, getuige het Brabantse spreekwoord 'Als de bisschop een priester wijdt, wijdt de duivel een pastoorsmeid'³.

Ancilla

Er kleven nogal wat dubbelzinnigheden aan het beroep pastoriehuishoudster. Het begint al met de naamgeving. De dienstmaagden van de pastorie werden vroeger *pastoorsmeiden* genoemd. Vanwege de negatieve connotatie zal ik deze benaming niet al te veel gebruiken. *Huishoudster op een pastorie* klinkt neutraler. De meest progressieve pastoriehuishoudsters noemen zichzelf tegenwoordig *priesterassistent*. Zelf geef ik de voorkeur aan de term waarmee pastoors onderling hun dienstige aanduiden: *ancilla* (dienstmaagd), al zal ik in dit artikel om stilistische redenen ook wel andere benamingen gebruiken.

De huishoudsters van de pastorie vormden een kleine, maar intrigerende bevolkingsgroep die vrijwel nooit op de voorgrond trad. Zelden is er iets over hen op schrift is gesteld. In officiële kerkelijke stukken werden zij nagenoeg niet genoemd. In archieven is het moeizaam zoeken naar sporen van *ancilla's*. In belletrie komt zij zelden voor. Alleen in streekromans waar de pastoor de hoofdrol speelt, is haar een bescheiden bijrol toebedacht.

Ook in de wetenschappelijke literatuur is de *ancilla* onopgemerkt gebleven⁴. Toch hebben pastoriehuishoudsters interessante levens geleid, levens die de moeite waard zijn bestudeerd te worden. De levenswegen van *ancilla's* maken deel uit van de geschiedenis, zij wijzen ons op een stukje *non-eventworthy history*⁵. Dat *ancilla's* nog niet eerder zijn bestudeerd, is waarschijnlijk te wijten aan de geringe omvang van hun groep en aan de perifere positie die zij in de samenleving innemen.

Pastoriehuishoudsters zijn gewoonlijk oudere, nooit gehuwde vrouwen. De westerse maatschappij is sterk conjugaal gestructureerd: huwelijk en gezin nemen een centrale plaats in. In een dergelijke samenleving worden oudere vrouwen zonder man of kinderen, zoals *ancilla's*, al gauw als perifeer beschouwd. Dit maatschappelijke gegeven weerspiegelt zich in de wetenschappelijke aandacht.

Zoals de Engelse historica Olwen Hufton schrijft, hebben historici de *spinster* verwaarloosd. Als zij al vrouwenlevens bestudeerden, dan was het om hun reproductieve en seksuele vermogens. Toch zouden vrouwen- en familiegeschiedenis onvolledig blijven als de spinsters verstek lieten gaan (Hufton 1984: 374).

Ancilla's zijn echter ook om andere redenen interessant. De laatste jaren is er in de culturele antropologie een toenemende belangstelling waar te nemen voor marginale groepen en moeilijk classificeerbare personen⁶. Ook pastoriehuishoudsters vormen een categorie die als ambigu te classificeren is. De ancilla was een bijzondere *spinster*. Samen met een celibatair levende man bewoonde ze het grootste huis van het dorp. Zowel in de dorps- als in de kerkgemeenschap nam ze een anomale, perifere positie in. Hierdoor kon ze een bemiddelende rol te spelen krijgen, die enkel met de uiterste zorgvuldigheid uitvoerbaar was.

Werkzaamheden en verdiensten

Hoewel de ancilla heel haar leven wijdt aan kerk en pastorie, bevindt zij zich in de kerkelijke hiërarchie op de onderste trede, of beter gezegd op de werkvloer. In feite mag ze niet eens tot de functionarissen van de kerk gerekend worden⁷.

De pastoriehuishoudster deed alle voorkomende werkzaamheden op de pastorie. Ze verzorgde de maaltijden, hield de pastorie schoon, werkte in de pastorie-tuin, deed naai- en verstelwerk, beantwoordde de telefoon, opende de deur voor bezoekers, deed de kerkwas, die een speciale behandeling vereiste, en verrichtte wel eens kosterwerkzaamheden in de kerk. In het zware werk werd ze soms bijgestaan door een tweede meisje⁸. Inkomsten had ze nauwelijks, ze kreeg wat de pastoor er voor over had en daar hield het mee op⁹. Een ziektekostenverzekering of ouderdomsvoorziening bestond er niet voor haar. Sinds omstreeks 1973 staan pastoriehuishoudsters op de loonlijst van het bisdom en ontvangen zij een minimumloon. Sinds 1982 hebben zij ook recht op een pensioenvoorziening, maar deze geldt pas als zij meer dan tien jaar op een pastorie gewerkt hebben. Met het recht op een minimumloon hebben zij tevens recht op vakantiedagen gekregen. Het woord vakantie kwam vóór 1982 niet in hun vocabulaire voor. Op mijn vraag of zij wel eens vrije tijd hadden of op vakantie gingen, antwoordden de ancilla's steevast: "Nee, je moest er gewoon altijd zijn. Thuis vraag je toch ook niet of je een dag vrij kunt krijgen".

De huishoudsters beschouwden de pastorie als hun thuis. Waarom ruilden zij hun ouderlijk huis in voor een grote pastorie? Waarom namen zij liever de zorg voor een pastoor en kapelaans op zich dan voor een echtgenoot en kinderen?

Waarom naar de pastorie?

"Pfarrhaushälterin zu werden war ein schwerer Entschluss: Widerstand der Angehörigen, keinerlei finanzielle Absicherung und man stand gesellschaftlich im Abseits", schreef Rosmarie Goethe, een Duitse ancilla, ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Berufsgemeinschaft der Pfarrhaushälterinnen in West-Duitsland (Goethe 1987: 63). Werd een vrouw huishoudster op een pastorie uit

roeping, was het een bewuste keuze, of werd ze er min of meer onbewust toe gedreven?

“Wat prakkezeer je toch? Ga je jezelf begraven?”, was de reactie van de vader van Doortje, toen ze thuis meedeelde dat ze plannen had om huishoudster op een pastorie te worden. Doortje werkte met één van haar broers op de boerderij van haar ouders. Ze had nog zes andere broers en zusters, maar die waren allemaal het huis uit. Haar broer die nog thuis was, had trouwplannen en zou de boerderij overnemen. Doortje had een paar jaar verkering gehad, maar dat was op niets uitgelopen. Ze hoorde dat een pastoor in Tiel een huishoudster zocht. Doortje was toen 29 jaar. Als haar broer eenmaal getrouwd zou zijn, wilde ze niet langer thuis blijven wonen. Haar opleiding beperkte zich tot de huishoudschool en haar verloofde had haar laten zitten. De weg naar de pastorie leek haar op dat moment de beste oplossing, al had haar vader liever gezien dat ze haar besluit nog een paar jaar uitgesteld had. In 1988 vierde Doortje feest. Ze vierde haar 25-jarig jubileum en kreeg daarbij het erekruis *Pro Ecclesia et Pontifice* uitgereikt, de hoogste kerkelijke onderscheiding die een vrouw ten deel kan vallen. Haar vader was inmiddels overleden. “Jammer dat pa dit niet meer mee heeft kunnen maken, want dan was hij toch wel trots geweest”, zei Doortje tegen mij.

Al is het beroep van pastoriehuishoudster niet als infaam te betitelen, ouders zagen hun dochter niet graag in die functie¹⁰. Liever zagen zij haar trouwen en moeder worden. Ouders geloofden dat de huwelijkskansen van hun dochter voorgoed verkeken waren, als ze eenmaal huishoudster op een pastorie geweest was. Geen enkele man zou haar nog willen hebben. Ze zou voor altijd ‘getekend’ zijn, haar vrouwelijkheid besmet. De ouders hielden de stille hoop dat hun dochter een beter lot beschoren zou zijn. Als de ouders niet meer in leven waren en wanneer de toekomstige ancilla geen ongetrouwde broers of zussen had met wie ze een onafhankelijk huishouden had kunnen vormen, dan vielen er weinig protesten van de familie te verwachten.

Uit alle gesprekken die ik met ancilla's had, bleek dat bij niet één van hen sprake was geweest van een duidelijke, bewuste keuze. Meestal was het een samenloop van omstandigheden die een vrouw deed besluiten zich verdienstelijk te gaan maken op een pastorie. Hoewel er geen specifieke voorwaarden te noemen zijn die ertoe leiden dat een vrouw de weg naar de pastorie inslaat, is er wel sprake van een zekere structuur. Een pastoriehuishoudster was gewoonlijk afkomstig uit een groot katholiek gezin, waar altijd wel een paar dochters ‘overschoten’. Ze was niet aan trouwen toegekomen, omdat ze bijvoorbeeld de zorg droeg voor een ziek familielid of omdat ze zelf een zwakke gezondheid had en daardoor geïsoleerd raakte. Ze kon zoals Doortje jarenlang verkering gehad hebben, maar door haar geliefde verlaten zijn op het moment dat haar dertigste verjaardag in zicht kwam. Soms had ze een klein lichamelijk gebrek of een uiterlijke onvolkomenheid waardoor ze niet bij de mannen in de smaak viel. In haar jeugd kon ze als tweede meisje op een pastorie gewerkt hebben waardoor ze geen vriend had ontmoet en later als huishoudster werd aangesteld. Veel huishoudsters vertel-

den dat zij tevoren al actief waren op religieus gebied. De ancilla had ook haar intrede kunnen doen in een klooster, maar hiervoor was zij gewoonlijk al te oud. De kloosters gaven de voorkeur aan jongere vrouwen.

Het was eerder uit noodzaak dan uit roeping dat een ancilla tot haar beroep kwam. In wezen waren zij allen op zoek naar hetzelfde: inkomsten, een bezigheid, een doel en een thuis. De pastorie verenigde al deze elementen in zich. Pas later begonnen zij het als een speciale opdracht, of zelfs missie, te zien.

Dit zijn in het kort de omstandigheden waarin een vrouw zou kunnen besluiten van een pastorie haar thuis te maken. Maar welke eisen werden aan haar gesteld door de kerk en geestelijkheid?

Leeftijd

Uit een anekdotenverzameling over de pastoor van Kalenberg, een legendarische figuur die in de veertiende eeuw geleefd zou hebben en de zielzorg had van het dorpje Kalenberg in de buurt van Wenen, blijkt dat de leeftijd van de ancilla in de late middeleeuwen een netelige zaak was. In een van de anekdotes verbiedt de bisschop hem nog langer een jonge huishoudster in dienst te houden. Ze moet minstens veertig jaar zijn. Daarop neemt hij er twee van twintig jaar.

“(…) soo geboot hy den kercheere by den banne, dat hy soude sijn jonckwif laten gaen ende nemen een oude deghelijcke van veertich jaren oft hy soude hem in den kercker doen setten. (...) Doe dachte ic: ic sal liever twee joncwijfs hueren elck van xx jaren, want tweemaal xx maeckt xl, dan ick soude een oude wijf hebben die alle den dach ghinck hoesten ende bulsen, preutelen ende kijven” (Van Kampen en Pleij 1981: 59 en 62).

Over het achttiende-eeuwse Frankrijk schrijft Olwen Hufton: “(…) the priest’s physical wellbeing rested with a pious, upright spinster or widow of autumnal years” (Hufton 1984: 360). Het is niet bekend of er ooit algemene bepalingen golden hebben ten aanzien van de leeftijd van ancilla’s. Wel weten we dat ook van Nederlandse pastoors werd verwacht dat zij bij het aannemen van een huishoudster op haar leeftijd zouden letten. Zij hadden zich in dit opzicht eveneens aan bepaalde normen te houden¹¹. In de tijd van Mgr. Zwijsen, bisschop van ’s-Hertogenbosch van 1851 tot 1877, werd de regel ingesteld dat priesters geen vrouwen van 16 tot 30 jaar in huis mochten halen¹². Later, onder Mgr. Diepen (bisschop van 1919 tot 1945), werd de leeftijdsgrens van 30 verlaagd naar 26. Het was de taak van de plaatselijke deken om toezicht te houden op de juiste naleving van deze regel.

De leeftijdsbepalingen duiden erop dat een vrouw in deze periode van haar leven blijkbaar een gevaar voor de priester betekende. Ook waren het de jaren waarin een vrouw behoorde te trouwen. “Het huwelijk vormt de allerbelangrijkste overgang van de ene sociale categorie naar de andere”, schreef Arnold van Gennep (Van Gennep 1977: 116)¹³. In het leven van een vrouw vormt het huwelijk de belangrijkste *rite de passage*¹⁴. In onze samenleving wordt de overgang van de ‘maagdelijke’ status naar die van de seksueel gespecificeerde, vruchtbare vrouw nog dikwijls begeleid door de huwelijksceremonie¹⁵. Het huwelijk is een

fundamentele statusverandering. De jaren waarin vrouwen de huwbare leeftijd bereiken, worden geacht te eindigen in een huwelijk¹⁶.

De huishoudster op een pastorie moest de huwbare leeftijd gepasseerd zijn. Deze regel was in het bisdom 's-Hertogenbosch schriftelijk vastgelegd en bij de priesters bekend. Een ander voorschrift dat niet op schrift stond, maar waar de geestelijkheid zich wel van bewust was, was dat een ancilla een ongetrouwde vrouw moest zijn.

Nooit gehuwde vrouwen

“(…) in catholic countries the unmarried woman who has not taken the veil is a pathetic figure of fun” (Warner 1976: 235).

De pastoor nam het liefst een oudere, vrome, ongetrouwde vrouw die niet de zorg voor man en kinderen had, in huis. Toegewijd zou ze haar taken als pastoriehuishoudster vervullen, altijd zou ze voor hem klaar staan. Voordat zij op een pastorie terecht kwam, was de ancilla al een zonderlinge vrouw. De huwbare leeftijd was ze al gepasseerd, maar nog steeds was ze niet getrouwd. Alleen al hierom nam zij in de dorpsgemeenschap een uitzonderlijke positie in. Binnen het kerkelijk instituut nam de ancilla eveneens een bijzondere plaats in. Een oudere, ongetrouwde, katholieke vrouw, zonder officiële positie binnen de kerk, kon makkelijk tot een *pathetic figure of fun* worden.

De pastoriehuishoudsters vormen maar een klein deel van de grote categorie nooit gehuwden in onze samenleving. Sinds de middeleeuwen bestaat in West-Europa een traditie van laat en weinig trouwen. De ontwikkeling hiervan is zeer gecompliceerd en de oorzaken zijn divers¹⁷. Het ontstaan van dit unieke huwelijkspatroon is voor een deel toe te schrijven aan de invloed van de rooms-katholieke kerk. Het christendom schiep een sfeer waarin het ongetrouwd blijven een geaccepteerd verschijnsel werd. De acceptatie van het ongehuwd blijven, betekent niet dat het tevens een ideaal is dat men nastreeft. Ideologie en praktijk zijn hier met elkaar in tegenspraak.

In de gedachtengang van de katholieke kerk door de eeuwen heen is het logisch dat mensen die celibatair door het leven gaan, bewondering oogsten. Zij beantwoorden het meest aan het christelijke ideaal. Aan de andere kant blijft ook in de christelijke samenleving het huwelijk een sociale, pragmatische instelling. Het burgerlijk huwelijk legitimeert seksueel verkeer, geeft uitzicht op nageslacht, schept economische eenheden en reguleert van generatie op generatie de overdracht van erfgoed. Wat in religieus verband ideaal en bewonderenswaardig is, blijkt in sociaal verband een teken van achterstand en inferioriteit te zijn.

De ongehuwde vindt in zijn geloof een voortreffelijke rechtvaardiging voor zijn levensstaat. Maar de meeste ongehuwden zijn niet om geloofsredenen ongehuwd gebleven. Zij die om pragmatische redenen niet konden of wilden trouwen, vallen buiten zowel de ene boot als de andere. Sociaal tellen zij niet mee, maar ook in de zin van het christelijk ideaal hebben zij geen enkel pluspunt weten te boeken. Vaak worden zij tot object van spot en *dédain*, soms ook tot een bron van vrees. De ongehuwden die noch aan het religieuze, noch aan het sociale ideaal beant-

worden, kunnen bij geen enkele categorie ingedeeld worden en vormen daardoor een gevaar voor de sociale orde.

Ongehuwd zijn en geen kinderen hebben is anomaal. Voor vrouwen geldt dat sterker dan voor mannen. Hiervoor zijn eveneens aanwijzingen te vinden in de taal. Een ongetrouwde man is een *vrijgezel*, een ongetrouwde vrouw wordt al gauw een *oude vrijster* genoemd. Ook in andere talen heeft de betiteling van oudere, ongetrouwde vrouwen vaak een negatieve connotatie. De oude vrijster was een anomalie. Ze stond buiten de beschermende invloed van familie, schoonfamilie of echtgenoot en dat maakte haar verdacht. Aan haar vrouwelijkheid en vrouwelijke levensvervulling was zij niet toegekomen.

Het was de respectabele oude vrijster niet toegestaan een *tavern based social life* te leiden, integendeel zij behoorde zichzelf nuttig te maken in de maatschappij (Hufton 1984: 368). Wat zij nodig had was een 'plaats en bezigheid in de wereld'. De ongetrouwde vrouw had een evangelische plicht: dienstbaar zijn. Haar 'ledige tijd' moest zij vullen met het werk voor de Heer. Zij moest blijk geven van christelijke naastenliefde en opofferingsgezindheid. Veel oudere, ongehuwde vrouwen waren actief op religieus gebied of in het liefdadigheidswerk. Zij werkten in de gezondheidszorg of in het onderwijs. Zij oefenden beroepen uit die als een vervanging van het natuurlijk moederschap gezien werden, een 'geestelijk moederschap' (Von le Fort 1953: 139).

Spinsters hebben niet zelden een manier van leven ontwikkeld om geaccepteerd te worden, door anderen en door zichzelf¹⁸. Zij stonden alleen en zochten, desnoods in een 'mannenrol', naar overlevingskansen in een hun vijandige wereld. Veel spinsters zijn uitstekend geslaagd in de vervulling van een 'mannenrol'. We hoeven daarbij niet alleen te denken aan uitzonderlijke vrouwelijke talenten in de politiek, wetenschap, literatuur of kunst. Ook als alledaagse zakenvrouw in een winkel, op de markt, in de herberg of een ander bedrijf heeft menige spinster 'haar mannetje gestaan'.

In tegenstelling tot ongetrouwde vrouwen die 'in de wereld' bleven, voldeden nonnen, als 'bruiden van Christus', aan een 'vrouwenrol'. Ze cijferden zichzelf weg in de verbintenis met één Heer. Ze hadden het jawoord gegeven aan de Heer, hun bruidegom, en zouden hem geheel toebehoren. Bij intreding in een klooster nam de non als het ware een andere identiteit aan. Ze verwisselde haar profane, persoonlijke kleren voor het uniforme kloosterhabijt. Ze kreeg een andere naam, haar kloosternaam. Ze begon haar 'leeftijd' te berekenen vanaf de dag der professie: zoveel jaar in het klooster. Ze moest zich losmaken van familie en vrienden, mocht niet hechten aan materiële dingen en vooral niet aan haar eigen lichaam. Spiegels hingen er niet in het klooster. Haar haar werd afgeknipt of verborgen onder haar kap, zoals haar hele figuur schuil ging in het kloosterhabijt. Nonnen waren maagden die geen vrouwen zouden worden. In hun 'andere identiteit' wisten zij niettemin een gesublimeerde vrouwenrol te vervullen en datgene te bereiken waartoe zij zich geroepen hadden gevoeld.

Voor een ongetrouwde vrouw die voor het klooster en het mystieke huwelijk met Christus 'te laat' was, kon de huishoudstersfunctie op een pastorie een tus-

senoplossing betekenen, die niet alleen een religieus element en de mogelijkheid tot een gesublimeerd moederschap inhield, maar die haar als hoofd van een huishoudelijk bedrijfje tegelijk een ‘mannenrol’ te spelen gaf. De positie van de ancilla was echter zowel in de kerk als ‘in de wereld’ van ambigue aard.

Hoe vond de pastoor een goede huishoudster?

Een zeer gebruikelijke gang van zaken was dat de pastoor een huishoudster meebracht uit de parochie waar hij het laatst als kapelaan had gestaan. Een kapelaan kon wel ongeveer inschatten wanneer hij zijn benoeming tot pastoor mocht verwachten. Tegen die tijd ging hij eens rondkijken in zijn parochie wie er eventueel geschikt zou zijn om huishoudster bij hem te worden. “In veel gevallen vroeg hij dan een dame voor wie hij tevens een lichte erotische interesse had”, vertrouwde oud-pastoor Dieze mij toe. In andere gevallen hoefde hij helemaal niet op zoek te gaan, maar was er nog een ancilla aanwezig op de pastorie waar hij zou komen. De vorige pastoor kon gestorven zijn, of verhuisd, zijn gediensstige alleen achterlatend¹⁹. Als er een nieuwe pastoor kwam, diende zij gewoon door.

In een enkel geval ging de pastoor pas in zijn nieuwe standplaats zelf op zoek naar een huishoudster. Hij nam dan iemand aan op de goede naam die ze in de parochie had, na bijvoorbeeld advies ingewonnen te hebben bij het kerkbestuur. Liever had de pastoor een ancilla van buiten de parochie, zodat er sprake zou zijn van een zekere afstand tussen de huishoudster en de dorpsbewoners.

Mocht de pastoor nu helemaal geen dienstmaagd naar zijn zin kunnen vinden, dan kon hij altijd nog een oproep plaatsen, of reageren op een advertentie, in het nieuws- en informatieblad van het bisdom of bijvoorbeeld in het *Zondagsblad voor het Katholiek huisgezin*.

Mantelpakje

Gewoonlijk waren de ancilla's afkomstig uit de lokale middengroepen, die van middenstanders, onderwijzers en gegoede boeren. Niet iedereen was geschikt voor dit beroep. Een goede huishoudster moest allerlei mensen beleefd kunnen ontvangen en op de juiste manier te woord staan. Als de bisschop een bezoek bracht aan de pastorie, moest ze hem met de nodige *égards* kunnen behandelen. Maar ook met de dorpsbewoners moest ze kunnen omgaan. Als er mensen aan de pastorie kwamen om de pastoor een *hutspot* (Maas-en-Waals voor ‘het beste van de slacht’) te brengen, zoals dat vroeger ging, dan moest de huishoudster even een praatje met hen maken, een kop koffie en een sigaar aanbieden. Ook hoorde ze diners te kunnen verzorgen en opdienen, als de pastoor gasten had.

De ancilla ging onberispelijk gekleed. Op haar verschijning mocht niets aan te merken zijn. Johanna, die dertig jaar op een pastorie gewerkt heeft, vertelde mij:

“Ik had een keer een witte schort gekregen, toen de deken hem zag, zei hij: ‘Johanna, doe die schort toch af, hij staat je helemaal niet’. Toen heb ik hem afgedaan en nooit meer gedragen. Ik had ook een keer een grijs mantelpakje laten komen, voor de winter, een mooi grijs pakje met een witte bloes eronder. Toen de deken dat zag, zei hij: ‘Johanna, loop jij nu ook al te showen?’”

Het leven op de pastorie was niet te vergelijken met een gewoon huishouden, daar was de afstand tussen de bewoners te groot voor. De ancilla en het tweede meisje moesten bijvoorbeeld in de keuken eten, nadat zij de heren bediend hadden. Op sommige pastorieën was zelfs een aparte opgang naar boven voor de huishoudster en haar hulpje.

De afstand tussen de ancilla en de dorpsbewoners was eveneens groot. Samen met de pastoor bewoonde zij het grootste huis van het dorp. Voor de dorpsbewoners moest het een grote stap zijn om daar binnen te treden, maar de ancilla hoorde er thuis. Ook de levenswijze van de bewoners van de pastorie verschilde aanzienlijk van die van de meeste andere mensen in het dorp. Daarnaast kreeg de ancilla wat mee van het aanzien van de pastoor. In de pastorie handelde ze betrekkelijk zelfstandig en begon ze zich onmisbaar te voelen. Voor de pastoor had ze veel respect, die geleerde man die zo dicht bij God stond. Ans, die zeven jaar lang als tweede meisje bij Johanna werkte, vertelde:

“Johanna zorgde echt helemaal voor de deken. Deken Claassen, dat was alles. Dat was een beetje haar afgod eigenlijk. Johanna was echt voor de heren, daar mocht ik me niet mee bemoeien”.

Een dienende liefde

De belangrijkste taak van de ancilla was de zorg voor de pastoor en de kapelaans, het scheppen van een huiselijke sfeer, er altijd *zijn*. De 74-jarige huishoudster Anna zei er dit over:

“Je bent voor de pastoor en voor de kapelaans. En daar moet je goed voor zijn. De kapelaans die net van het seminarie komen, moeten goed opgevangen worden. Als het op de pastorie, wat eigenlijk hun thuis is, koud en kil is, dan zullen ze proberen ergens anders wat huiselijkheid te vinden. Je bent gewoon, tja, een dienende liefde moet je eigenlijk zijn”.

Vaak werd door de ancilla's zelf de vergelijking getrokken met het gezin, waar moeder de zorg draagt voor kinderen en echtgenoot. Bijvoorbeeld door Ciska:

“Vroeger, toen er nog kapelaans waren, voelde ik mezelf vaak als moeder van een groot gezin. Heel alleen was ik verantwoordelijk voor het reilen en zeilen van het drukke pastorie-huishouden”.

De ancilla nam een moederrol op zich. Toch deed het feitelijk gemis aan affectieve familiebanden zich af en toe voelen. Ciska geeft toe dat ze het nu en dan moeilijk heeft met haar levensstaat, want ze had graag een gezin met kinderen gehad:

“Een gezin, dat is van jou, het is als het ware jouw bezit. Misschien is het niet goed om het zo te zien, maar het is toch wel een beetje waar. Een gezin biedt geborgenheid, warmte, gezelligheid. Nu heb ik alleen de pastoor om voor te zorgen, die kan ik toch onmogelijk als mijn bezit zien”.

Anna noemde zichzelf een dienende liefde. In een dienende verhouding stond zij tot de pastoor en de kapelaans voor wie zij zorg droeg. Eén van de priesters met wie ik sprak, typeerde de relatie tussen pastoor en ancilla eens als een ‘mystiek huwelijk’. Jarenlang waren zij samen, zonder als man en vrouw te mogen leven.

In een ongelijkwaardige verhouding stonden zij tot elkaar. Toch kon er een innige band tussen hen ontstaan, maar deze diende onuitgesproken en onzichtbaar te blijven.

Uit het verhaal van Johanna over de dood van deken Claassen wordt duidelijk hoeveel een pastoor en zijn ancilla voor elkaar konden betekenen en hoe groot tegelijkertijd de afstand tussen hen was. Johanna werkte 26 jaar op de pastorie toen deken Claassen ernstig ziek werd. Hij moest de pastorie verlaten om naar een rusthuis in Brabant te gaan om te sterven. Toen Johanna het bericht bereikte dat hij bediend was, vertrok ze onmiddellijk naar Brabant. In het rusthuis aangekomen, werd ze door de zwager van de deken begroet met de woorden: “Ben je er nu al? Je hebt er niets aan, hij kan toch niet meer praten”. Ze gaf geen antwoord, maar liep door. Dit laatste samenzijn met de deken wilde ze zich niet door zijn familie laten ontnemen. Ze kwam bij het bed van de deken en zag dat hij begon te huilen. Ze vroeg aan de verpleegster wat ze moest doen. De verpleegster zei dat ze bij hem kon blijven.

“Ik heb toen wel een uur alleen bij hem gezeten. Hij kwam tot rust. Ik wist dat hij wat te zeggen had, daarom huilde hij zo. Ik had hem altijd verzorgd. Toen na een uur de verpleegster weer terug kwam, met zijn zuster Lies, mocht ik niet meer bij zijn bed blijven zitten. Ik ging weg en de verpleegster zei: ‘Kijk hij nu zijn ogen eens draaien. Hij zoekt waar je gebleven bent’”.

De priesters beseften meestal wel hoeveel zij aan hun huishoudsters te danken hadden. Hier gaven zij dan blijk van in hun testament, waarin de huishoudster soms goed bedeed werd. “Want”, zo zei oud-pastoor Dieze, “anders stond zo’n ouwe, trouwe gediensstige, na veertig jaar of zo, mooi op de keien”. Bovendien stond de ancilla ook nog eens alleen op de wereld. Want waar kon zij heen, als het haar op de pastorie niet meer beviel, of als de pastoor zijn ambt wegens ouderdom of ziekte moest opgeven en zijzelf op een leeftijd was dat zij geen nieuwe dienst meer op zich kon nemen?

Een vreemde in het dorp

De ancilla was gewoonlijk een vreemde in het dorp. Ze kwam uit een andere streek en sprak een ander dialect. In 1932 werd in Horssen, in het Land van Maas en Waal, een nieuwe pastoor benoemd. Hij bracht een huishoudster mee. Drieka heette ze, wisten Anna en Truus van den Berg in Horssen me nog te vertellen.

“Drieka, dat was ’n heel goed mienske. Altijd was ze in de weer. Drieka kwam uit Brabant. Ze kwam eigenlijk, tja, uit de hei, zeiden ze. Ergens wijd hier vandaan. Ze had de poffermuts nog op. Zo’n echte Brabantse poffermuts. ‘De pastòr’, zei ze altijd. ‘De pastòr’, dat is Brabants hè”.

De ancilla die op latere leeftijd haar toevlucht nam tot een pastorie, ver verwijderd van het dorp waar zij was opgegroeid, verkeerde in een sociaal isolement. In de meeste gevallen had zij geen familie, vrienden of kennissen in haar nieuwe woonplaats en leerde zij ook weinig mensen kennen, omdat er van haar verwacht werd dat ze op de achtergrond bleef. Ze kon bijvoorbeeld niet zomaar lid worden

van het kerkkoor en zelfs niet van de Boerinnenbond of de latere K.V.O. (Katholieke Vrouwen Organisatie). Anna, 74 jaar, vertelde:

“Je was altijd thuis. Veel verder dan de pastorie kwam je niet. Dat heb ik ook nooit gedaan. Nooit naar de mensen gaan buurten of zo. Nee, met de mensen uit het dorp heb ik nooit veel contact gehad. Alleen als ze aan de bel kwamen, dan gaf ik een kopje koffie. Vriendinnen had ik ook niet, het werk eiste me helemaal op. Eén goede vriendin had ik, die was ook huishoudster, op een pastorie in de buurt. Op zondagmiddag zochten we elkaar vaak op. Soms gingen we dan een eindje wandelen. Als we door de straten liepen en we overal in de huiskamers naar binnen konden kijken, dan dachten we: kijk al die mensen toch eens gezellig rond de kachel zitten ... En dan zeiden we tegen elkaar: ‘Later, als wij niet meer kunnen werken, dan gaan wij samen ook in zo’n huisje wonen en dan maken we het ook zo gezellig’. Maar toch gingen we na zo’n wandeling weer graag naar onze pastorieën terug, thuis wachtte ons een mooie taak. Mijn vriendin is twee jaar geleden gestorven”.

Zelden vertoonde de pastoriehuishoudster zich in het openbaar. De pastorie was haar domein, haar thuis, tegelijk was de pastorie een gemeenschapshuis. Het onderscheid tussen privé en openbaar vervaagde er. De ancilla deelde in het aanzien van de pastoor. Ze woonde op de de deftige pastorie, waar de dorpsbewoners alleen bij bijzondere gelegenheden binnenkwamen.

In het dorp had de ancilla alleen zakelijke contacten, zoals met de bakker, de slager en de kruidenier. Deze zagen de pastoor allemaal graag als klant. Toch kon de huishoudster, soms makkelijker dan de pastoor, op de hoogte blijven van wat er zoal speelde in het dorp. De nieuwtjes en de dorpsroddels die bij de plaatselijke middenstand over de toonbank gingen, werden eerder door haar opgevangen dan door de pastoor. Maar ook wist zij wat er op de pastorie besproken werd door de heren. En wie een bezoekje aan de pastoor wilde brengen, kon niet om haar heen.

Marie tentum

“Wat beheerschte dat oude mensch dan nog meer dan de zeker wel te verontschuldigen bazerigheid op haar domein van de gelaarsde kat? Een beheerschte heerschzuchtigheid, gepaard aan den canonieken leeftijd en een norsche lip, behooren tot de goede eigenschappen der volmaakte huishoudster; doch wat ging er in dat mensch om; in haar diepte waaruit zij nu, hoelang reeds, een voorkomendheid wist op te tooveren, die enkel verontrustte, omdat men gewaar-schuwde was?” (Schreurs z.j.: 209)

Dit citaat uit de roman *De kraai op den kruisbalk* door Jacques Schreurs (later verfilmd tot ‘Dagboek van een herdershond’) is een goed voorbeeld van hoe er in streekromans over pastoriehuishoudsters geschreven wordt. De ancilla verschijnt als een boosaardig wijf met een moustache, als een meelijwekkende oude sloof of als een mysterieuze matrone. Zij speelt echter nooit de hoofdrol²⁰. Dit weinig verheffende beeld van de pastoriehuishoudster in streekromans is wellicht het gevolg van de ambigue positie die zij in de dorpsamenleving inneemt²¹. Zij spreekt letterlijk tot de verbeelding.

Het Brabantse spreekwoord ‘Als de bisschop een priester wijdt, wijdt de duvel een pastoorsmeid’ getuigt ervan dat er niet veel goeds gedacht wordt over de pastoriehuishoudster. Voor elke priester een pastoorsmeid: hiermee blijft het evenwicht tussen goed en kwaad behouden. Er wordt gezinspeeld op de rol van ver-

leidster die de ancilla zou spelen. Vanuit haar nederige achtergrondpositie zou zij de pastoor toch op slechte gedachten kunnen brengen.

De pastoor en zijn huishoudster lenen zich uitstekend als bron van vermaak. Hun beider status is van dubieuze aard en de omstandigheden waarin zij leven, prikkelen de fantasie. De ancilla wordt maar al te vaak afgeschilderd als een helleveeg of als een mysterieuze verleidster. Een grapje over pastoorsmeiden, dat al heel oud is en in vrijwel geheel katholiek Nederland bekend, is dit:

“Er komt een man naar de pastorie, hij belt aan en de pastoorsmeid doet open. Hij vraagt of hij de pastoor even zou mogen spreken. ‘Wij horen vandaag geen biecht’, snauwt ze hem toe en slaat de deur voor zijn neus dicht”²².

Hiermee wordt gezinspeeld op het ‘samenzweringsverband’ dat er zou bestaan tussen de pastoor en zijn huishoudster. Er vloeit uit voort dat je op moet passen voor haar, want al wat je de pastoor opbiecht, kan ook haar ter ore komen. Bovendien spreekt hier het beeld van de ‘waakhond’: het bazige type dat de mensen van de pastoor weg houdt. Een ander grapje is minder bekend, maar misschien nog ouder:

De pastoor zingt de mis en tot zijn schrik ruikt hij opeens een verdacht luchtje. Hij vreest dat zijn huishoudster de eend voor het middagmaal laat aanbranden. Marie, zijn gediensstige, zit ook in de kerk. Op onopvallende wijze probeert hij haar vanaf de preekstoel te waarschuwen:

“Marie tentum

Keert en wentum

Want de entum

Die verbrentum” (Ter Laan 1949: 294).

De grage eetlust van de pastoor, de relatie tot zijn huishoudster en de betrekkelijkheid van zijn preken zijn hier het onderwerp van spot²³.

De ancilla was een ongehuwde vrouw en ze woonde samen met een ongehuwde man. Maar zij mochten niet als man en vrouw leven. Van gewone aardse liefde tussen vrouw en man kon geen sprake zijn. Een priester mag niet gehuwd zijn en behoort een celibatair leven te leiden, daar zijn officiële regels voor. Van een ancilla wordt hetzelfde verwacht, maar daar zijn geen officiële regels voor.

De ancilla is geen gewone vrouw. Enerzijds ziet zij zich gerespecteerd, anderzijds wordt er op haar neergekeken. Alvorens hier opheldering over te kunnen geven, zal ik eerst nog wat zeggen over haar levensgezel, de priester.

De priester

Een priester mag niet gehuwd zijn. Sacraliteit en seksualiteit zijn volstrekt onvereenigbaar in de rooms-katholieke kerk. De dagelijkse omgang met de gewijde mysteries eist van de priester dat hij zich niet inlaat met de wereldse beslommingen die een huwelijk en een gezin met zich meebrengen (Kooy 1975: 26). De lage zinnelijke lusten zouden de weg van de ziel naar haar hogere bestemming versperren. Van de ongehuwde priester zou een zeker charisma uitgaan, dat verloren gaat als hij in het huwelijk treedt (Von Hildebrand 1943: 158-59). Op het Tweede

Lateraans Concilie in 1139 werd het celibaat van de priester wettelijk voorgeschreven²⁴.

De kruinschering ofwel tonsuur maakte de kuise levenswijze van de geestelijken fysiek kenbaar. Door middel van de kruinschering werd de seminarist opgenomen in de geestelijke stand en voorbereid op de lagere wijdingen. De tonsuur duidt op heiligheid en onthouding: een afleggen van de seksualiteit. In sommige kloosterorden houden de monniken hun kruinschering levenslang bij, maar de pastoors vervingen de tonsuur symbolisch door een kalotje of solideetje, dat alleen de kruin bedekt²⁵.

De dorpspastoor wordt gewoonlijk tot de categorie 'bekende vreemden' gerekend (Barentsen 1935: 193). Pastoors worden zelden in hun eigen geboortestreek benoemd. Hun autoriteit zou daardoor sterk afnemen. Maar pastoors worden vaak wel echte streekkenners. Ze komen in aanraking met allerlei mensen, van hoog tot laag, en horen de meest intieme bijzonderheden over hen. De priester is betrokken bij alle belangrijke *rites de passage* in het leven van de katholiek. Bij doop, huwelijk en begraving is de priester aanwezig.

Wie pastoor wilde worden, mocht geen duidelijk zichtbaar fysiek gebrek vertonen. Hij moest recht van lijf en leden zijn. Een priester moet een zeker gezag uitstralen. Wanneer zijn fysieke verschijning ontsierd wordt door een hazelip of scheelheid, zal zijn aanzien daar zwaar onder te lijden hebben. Het ging hier niet om een kerkelijk voorschrift, maar meer om een ongeschreven regel. Noties van eer en schande kunnen nauw verbonden zijn met de fysieke persoon²⁶. Iemands aanzien wordt mede bepaald door zijn fysieke verschijning.

Aan de gave lichamelijke verschijning van de pastoor moet zijn ancilla in zoverre beantwoorden dat ook zij geen al te gekke indruk mag maken. Wanneer de priester een 'pieremachochel' in huis haalt, lokt dat onmiddellijk verholen of openlijke kritiek van de dorpsgemeenschap uit en tast de pastoor daarmee zijn eigen gezag aan.

De priester is wellicht de meest invloedrijke persoon in het dorp, maar zijn macht kan makkelijk gebroken worden. Zijn eigenaardigheden, zijn goede en slechte eigenschappen, zijn hele doen en laten worden nauwkeurig bestudeerd. Men zal hem proberen te betrappen op de minste of geringste erotische misstap en hem met genoegen uit de hachelijke rol van ritueel ontmande man zien vallen. De pastoor is een man, maar draagt een jurk. 's Zondags hult hij zich zelfs in schitterende, lange gewaden. Hij woont in een kast van een huis en heeft een behoorlijke stand op te houden, maar wordt tegelijk geacht sober en onthecht te leven. Ook in dit opzicht kan hij makkelijk uit zijn rol vallen. Een iets te dure auto, een boot, een al te mondaine vakantie, brengen hem al in discredit.

In de dorpsgemeenschap neemt de pastoor een belangrijke positie in, maar hij maakt er geen deel van uit. Hij is niet ván de mensen, maar vóór de mensen. Op de meest kritieke momenten, die het diepst in hun persoonlijk leven ingrijpen, staat hij hen bij. Toch zal hij altijd een bekende vreemde blijven.

De verhouding tussen de pastoor en zijn ancilla was van een onduidelijke, geheimzinnige aard. De ancilla was geen gewone vrouw, de pastoor geen gewone

man. De priester kon niet tot een geaccepteerde categorie behoren: zijn status moest uitzonderlijk zijn, zoniet dan verloor hij het charisma dat van hem uitging. De ancilla behoorde evenmin tot een geaccepteerde categorie. Zij en de priester vormden een paar, al was het een eigenaardig paar.

Anachronisme?

Het aantal pastoriehuishoudsters is de laatste twintig jaar sterk afgenomen. Als gevolg van de toegenomen opleidingsmogelijkheden en de verbeterde sociale voorzieningen zijn er weinig vrouwen meer die uit sociaal-economische nood hun toevlucht nemen tot een pastorie. Ze zouden er trouwens zelden terecht kunnen. Het aantal priesterroepingen is immers drastisch teruggelopen. In het bisdom 's-Hertogenbosch heeft men de grootste moeite parochies waarvan de pastoor met pensioen gegaan of overleden is, nog van een opvolger te voorzien.

Veel priesters zijn tegenwoordig van mening dat de celibaatsverplichting opgeheven zou moeten worden, wil de kerk ooit in het gebrek aan priesterroepingen voorzien. Tegelijk gaat er een koor van stemmen op om ook de vrouw toe te laten tot het priesterambt. Rome blijft beide oplossingen afwijzen. Maar in de praktijk zie je op veel pastorieën zoiets als een tussenvorm ontstaan. De pastoor werkt samen met een vrouw die niet alleen zijn huishouding verzorgt, maar ook de parochiële administratie voert en in de kerk eventueel kostersdiensten verricht. De ancilla's zijn zich zelfs gaan organiseren. In het bisdom 's-Hertogenbosch is een *Werkgroep priesterassistentes* in het leven geroepen. De vroegere pastoorsmeid staat meer en meer naast de priester als gelijkwaardige kracht in veel van zijn priesterlijke taken.

Deze nieuwe, nauwe samenwerking tussen de priester en zijn assistente roept bij de buitenwacht ernstige verdenkingen op. In een enkel geval wordt het aangevaard of zelfs gewaardeerd, maar gewoonlijk wordt het als een verkapt concubinaat afgewezen. Dat er priesters zijn die een geheime seksuele relatie onderhouden met hun huishoudster blijkt uit een recent onderzoek van T. Ferwerda²⁷. Verassend is dit niet, vanaf de veertiende eeuw zijn hiervoor al aanwijzingen terug te vinden. In de veertiende en vijftiende eeuw hebben de diocesane synoden van Utrecht onophoudelijk strijd gevoerd tegen de *focaristen*, priesters die met hun dienstmaagden (*focariae*) samenleefden²⁸. Ook de vermoedens hieromtrent zijn al eeuwenoud, hoewel lang niet altijd gerechtvaardigd. De omstandigheden spreken immers zeer sterk tot de verbeelding.

Menige pastorie is de laatste jaren leeg komen te staan of verkocht. Moderne priesters willen niet eens meer in zo'n reusachtig pand wonen en voor de parochie worden de onderhoudskosten te hoog. Het begint er op te lijken dat het vertrouwde beeld van vroeger: een pastorie met een pastoor en een ancilla voor ieder dorp, over enkele jaren tot een anachronisme geworden zal zijn.

De ancilla kwam tot haar beroep, omdat er thuis geen plaats voor haar was. Maar als ancilla vond zij ook geen plaats, noch in de dorpsgemeenschap, noch in de kerk. Zij was een uitzonderlijke spinster. De ancilla werd tot object van amusante gissingen. Allerlei tegenstellingen verenigden zich in haar persoon. De tussenoplossing waarvoor zij gekozen had, was een zeer kwetsbare oplossing. De positie waarin zij zich bevond, kon makkelijk tot verwarring leiden. Zij moest zich strikt aan de, meestal ongeschreven, regels houden. De geringste afwijking maakte haar al verdacht. Door velen werd zij gewantrouwd.

De dorpsbewoners vreesden dat zij het dorp bespioneerde en dat ze al wat ze te weten kwam, aan de pastoor zou overbrengen. Omgekeerd zou de pastoor haar allerlei intieme bijzonderheden over zijn parochianen toe kunnen vertrouwen. Bovendien hoorde zij waar de heren op de pastorie over converseerden. Ze wist teveel. Ook werd zij door de parochianen gewantrouwd, omdat zij misschien een geheime seksuele relatie met hun zielenherder zou onderhouden. De pastoor, die voor alle dorpsbewoners een bekende vreemde bleef, zou voor haar een zeer intieme bekende kunnen zijn.

Binnen de kerk stond zij eveneens onder verdenking. Ook voor de kerk was het oncontroleerbaar wat zich daar op die grote pastorieën afspeelde. Een officiële positie nam de ancilla kerkelijk niet in. Ze had geen arbeidscontract, geen instructie, geen omschrijving van rechten en plichten. Op papier bestond zij nauwelijks. Maar dit betekent niet dat zij voor de kerk van geen belang was. Juist het hardnekkig verzwijgen van haar belang zou kunnen duiden op een grote bekommering van de kerk omtrent haar aanwezigheid. Had zij in het kerkelijk instituut geen eigen plaats, in het kerkgebouw wel degelijk. Helemaal vooraan in de kerk stonden twee bidstoelen, soms met het opschrift: 'Gereserveerd voor de pastorie'. Deze waren bedoeld voor de huishoudster en het 'tweede meisje'. Door de sacristie, waar verder niemand komen mocht, kwamen zij de kerk binnen. Vroeger was het een voorrecht om vooraan in de kerk te mogen zitten. De kerkbanken werden toen nog verpacht en alleen de rijkste families waren in staat om een van de voorste banken te pachten. Maar de ancilla nam geen plaats in een van de gewone kerkbanken: zij zat op een bidstoel die nog dichter bij het altaar stond. Vooraan, maar toch een beetje apart. In de kerk zat de ancilla letterlijk tussen de pastoor en de parochianen in. Dit symboliseert haar bemiddelende rol tussen pastoor en dorpsbewoners.

Zelfs de pastoor had redenen om zijn gediensdige te wantrouwen. Zij was op de hoogte van al zijn eigenaardigheden. Als zij in het dorp roddels over hem zou verspreiden of naar buiten zou brengen wat er op de pastorie door de heren besproken werd, dan zou zijn aanzien daar zwaar onder te lijden krijgen.

De ancilla leidde een geïsoleerd leven. Haar familie en vrienden moest ze verlaten. In haar nieuwe woonplaats miste ze het contact met de gemeenschap. Ze moest afzien van de gewone liefde tussen man en vrouw. Op een afstandelijke wijze leefde ze samen met een man voor wie ze niet meer dan een geestelijke

liefde mocht opvatten. De moederlijke zorg overheerste. Vanuit de kerk vond ze nauwelijks waardering, vanuit de gemeenschap evenmin.

De ancilla was een wonderlijke christin. Haar geluk en levensvulling vond zij in een ascetische, zelfopofferende, dienende verhouding tot de kerk. "Het is mooi en zinvol werk. Je helpt er Christus mee", zei Anna, die haar leven lang op pastorieën gewerkt heeft, vol overtuiging.

Tot slot

De ambiguïteit van de ancilla kon leiden tot verwarring en tot verdachtmakingen, die op hun beurt funeste gevolgen konden hebben, zowel voor haar als voor de pastoor. Als het heersende beeld van de pastoriehuishoudster in het geheel niet bleek te stroken met de werkelijkheid, voelden de dorpsbewoners zich bedrogen en kwamen zij zelfs in verzet. Dit was wat er in het jaar 1927 in Appeltern gebeurde. Het zal nu duidelijk geworden zijn hoe de gediensstige van de pastoor van Appeltern heel het dorp in beroering kon brengen. Ze voldeed in geen enkel opzicht aan de geschreven en ongeschreven regels waaraan een ancilla zich moest houden om geen verdenkingen op te wekken. De 24-jarige Appelternse huishoudster die niet alleen huishoudster maar ook handwerklerares was, die als de hele parochie klaar zat voor de hoogmis naar het altaar liep om de kaarsen aan te steken en die op de motor van de pastoor het dorp onveilig maakte, bracht de dorpsgemeenschap in uiterste verwarring. Ze bezorgde menige goede gelovige angst, schaamte en ergernis. Haar persoon en optreden waren er de oorzaak van dat de parochianen alle vertrouwen in hun zielenherder verloren en dat hij zich gedwongen zag Appeltern vaarwel te zeggen.

Ancilla's in the diocese of Bois-le-Duc, 1920-1985

Christianity elevated celibatory life to a virtue. Remaining single became acceptable, though not necessarily desirable. That which was ideal and commendable in a religious context, became a mark of disadvantage and inferiority in a social context. These conflicting value systems embodied in the unwedded created an awkward situation. They became figures of fun, contempt or even fear.

Women who were not admitted to the clerical order, yet remain single, sought ways to become accepted both by others and by themselves. This could lead to a masculine role or a sublimated mother role in which a religious element could easily blend. The position of housekeeper at a presbytery lies in limbo between a worldly existence and the nunnery. It contains the religious aspect and prospects of sublimated maternity.

The *ancilla* belonged neither to the ecclesiastical institution nor the village community. The ambiguity of her position and person became visible at different levels. She had to stick diligently to the general unwritten rules. Minor deviations could bring her discredit. She was distrusted by many: by the villagers, the Church and even by the priest who himself occupied a unique, respectable, yet vulnerable position within the community.

The *ancilla* became the object of diverting conjectures as various discrepancies were bound in her person.

* Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie culturele antropologie *De dienstmaagden van de pastorie. Een antropologisch onderzoek naar de levenswegen van ongehuwde vrouwen op het katholieke platteland* (Universiteit van Amsterdam: 1989). Het onderzoek en de scriptie werden begeleid door Prof. dr. Anton Blok. Van september 1987 tot februari 1988 heb ik in het bisdom 's-Hertogenbosch een twintigtal pastoriehuishoudsters bezocht die mij hun levensverhaal vertelden. Negen huishoudsters waren nog werkzaam op een pastorie. Ook heb ik gesproken met pastoors en geluisterd naar wat dorpsbewoners over dit onderwerp te vertellen hadden. De pastoriehuishoudsters varieerden in leeftijd van 40 tot 85 jaar en zij waren met name woonachtig in het Land van Maas en Waal. Ik koos voor het bisdom 's-Hertogenbosch vanwege de aanwezigheid van een *Werkgroep priesterassistentes* en vanwege mijn persoonlijke affiniteit met het gebied. Ik heb geen redenen aan te nemen dat ik elders in Nederland tot andere conclusies gekomen zou zijn, te meer daar de meeste pastoriehuishoudsters niet afkomstig zijn uit de streek waar ze werkzaam zijn. Ik kwam in contact met de pastoriehuishoudsters via de *Werkgroep priesterassistentes* te Eindhoven en via persoonlijke contacten. In het Bisschoppelijk Archief van 's-Hertogenbosch en in parochie- en gemeentearchieven van Maas en Waal verrichtte ik archiefonderzoek. Vrijwel alle persoonsnamen van pastoors en huishoudsters die in dit artikel voorkomen, zijn fictief. In bepaalde gevallen heb ik tevens de namen van de woonplaatsen veranderd.

** Geertje van Os (1964) studeerde culturele antropologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Universiteit van Amsterdam. Momenteel is zij als assistent in opleiding verbonden aan het Postdoctoraal Instituut voor de Sociale Wetenschap te Amsterdam. Zij werkt aan een proefschrift over de positie van en beeldvorming over weduwen in een Zuid Spaanse gemeenschap.

1. In: Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch, Dossier Appeltern.
2. In: Parochieel Archief van Appeltern. De Franse afscheidsgroet vormt uiteraard een verwijzing naar Voltaire, die deze woorden gesproken zou hebben toen hij Nederland verliet.
3. Mandos en Mandos-van de Pol 1988: 45. Dit spreekwoord werd in 1985 opgetekend in Tilburg en omstreken.
4. Een uitzondering hierop vormt het artikel van Oscar di Simplicio, 'Le perpetue', *Quaderni storici* nr. 68 (1988) 381-412, over pastoriehuishoudsters in Italië van 1600 tot 1800. Olwen Hufton noemt de ancilla in een artikel over weduwen en spinsters in Engeland en Frankrijk in de achttiende eeuw (Hufton 1984: 360)
5. Deze term wordt gebruikt door Paul Veyne in zijn boek *Writing history*. Met *non-events* duidt hij op gebeurtenissen die niet als zodanig worden erkend. "... the historicity of which we are not conscious as such" (Veyne 1990: 19). Eerder schreef E.P. Thompson in de inleiding van zijn *The making of the English working class*: "Only the successful (in the sense of those whose aspirations anticipated subsequent evolution) are remembered. The blind alleys, the lost causes, and the losers themselves are forgotten. (...) Their aspirations were valid in terms of their own experience; and if they were casualties of history, they remain, condemned in their own lives, as casualties" (Thompson 1964: 12-13).
6. Het onderzoek naar sociale classificaties werd op gang gebracht door Durkheim en Mauss (1903) en uitgewerkt door onder andere Hertz (1909), Van Gennep (1909), Lévi-Strauss (1962) en Needham (1973).

Mensen classificeren om hun ervaringen te ordenen. Aan de hand van verschillende categorieën worden samenlevingen overzichtelijk gemaakt. Waar onduidelijkheid heerst, in de grensgebieden die geen eenduidige classificaties meer toelaten, daar duikt het gevaar op: de anomalie, het taboe (Hastrup, 1978: 51-52). Zoals Mary Douglas duidelijk heeft gemaakt, schuilt er macht in de grensgebieden. Aan mensen die geen duidelijk omschreven rollen spelen, worden wel gevaarlijke krachten toegeschreven, (Douglas, 1966: 128-29).

In het werk van Nederlandse antropologen zoals dat van Anton Blok naar infame beroepen (zie o.a.: Blok 1981 en 1983) en van Willy Jansen naar *gender*-classificatie (zie o.a.: Jansen 1987) wordt eveneens gebruik gemaakt van deze theoretische inzichten.

7. In de kerkelijke hiërarchie hebben vrouwen in feite nimmer een plaatsje kunnen veroveren. Enkel vanuit de kloosters hadden zij enige inbreng. Toch dankt de kerk haar bestaan voor een groot deel aan haar vrouwelijke volgelingen. Het christendom heeft vanaf het allereerste begin meer vrouwen aange trokken dan welke andere wereldreligie ook (Verdon 1988: 491). Bekering tot een christelijk, kuis en

ascetisch leven vrouwen niet alleen een respectabel alternatief voor het huwelijk, maar tevens een niet geringe statusverhoging (Bremmer 1989: 37-48; Verdon 1988: 488-505).

8. Het tweede meisje, ook wel *hiije* of *pony* genoemd, bemoeide zich niet met pastoor of kapelaans, maar was het hulpje van de huishoudster. Sommige taken, zoals de kerkwas en het bereiden van de maaltijden, waren haar niet toegestaan. Ze was jonger dan de ancilla, had minder verantwoordelijkheden, kon zich meer vrijheden veroorloven, kende meer mensen in het dorp en haar betrekking was maar van tijdelijke aard. Ze bleef op de pastorie totdat ze een beter betaalde baan vond, of totdat ze verkering kreeg. Zolang het tweede meisje op de pastorie werkte, mocht ze meestal geen vriend hebben.

9. Johanna, die van 1932 tot 1963 op en Maas-en-Waalse pastorie werkte, verdiende bijvoorbeeld 25 jaar lang 25 gulden per maand. Van 1957 ontving ze veertig gulden per maand.

10. Huishoudster op een pastorie was geenszins een infaam beroep. Een mooie illustratie hiervan is bijvoorbeeld de volgende jeugdherinnering van mijn moeder. In het dorp waar zij haar jeugd doorbracht stond een grote pastorie waar twee huishoudsters woonden. Ondanks dat ze weinig vleidend 'pastoorsmeiden' genoemd werden, waren het in zekere zin toch respectabele vrouwen. Mijn moeder zag ze nog voor zich: twee oudere vrouwen die in kraakheldere, witte schorten op de hoge stoep van de statige pastorie stonden. Als ze mijn moeder met een minzaam lachje toeknikten, voelde ze zich vereerd.

11. In feite is er alleen wat haar leeftijd aanging, althans in het bisdom 's-Hertogenbosch, ooit iets op schrift gesteld. Verder hebben in ons land nooit algemene, officiële bepalingen gegolden voor de huishoudster op de pastorie.

12. In: Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch, inv. nr. 325, 6.

13. De eerste uitgave dateert van 1909.

14. In de moderne Europese talen hebben zich verschillende aanspreekvormen voor gehuwde en ongehuwde vrouwen gehandhaafd, terwijl er voor mannen gewoonlijk maar één aanspreekvorm gangbaar is. (Voor getrouwde vrouwen: mevrouw, Frau, madame of Mrs. en voor ongetrouwde vrouwen: mejufvrouw, Fräulein, mademoiselle of miss. Voor mannen: mijnheer, Herr, monsieur of mister.) Hieruit blijkt dat het oordeel over het wezen en de maatschappelijke positie van de vrouw nog steeds wordt beïnvloed door haar burgerlijke staat (Shahar 1981: 16).

15. Voor een beschrijving van bruidssymboliek en de overgang van 'maagd' naar 'vrouw' zie: Van Os 1986: 673-683.

16. Zie bijv. Dekker en Van de Pol 1989: 28.

17. Voor een uiteenzetting hiervan zie: Van Os 1989: 11-48

18. Het Engelse woord *spinster* geeft al aan dat er in West-Europa meer economische rollen dan alleen die van echtgenote en moeder voor de vrouw beschikbaar waren. Het woord *spinster* dateert van ± 1350 en betekende oorspronkelijk: een vrouw (of zelden een man) die spint, die het spinnen beoefent als vaste bezigheid. Pas later, omstreeks 1600, kreeg het de betekenis van oudere, ongetrouwde vrouw (Cornell 1984: 332). Voor een ongehuwde vrouw in West-Europa lagen er ook mogelijkheden buiten de domestieke sfeer. Zij was zelfs in de gelegenheid een eigen, min of meer zelfstandig bestaan op te bouwen. Daarnaast kon zij haar toevlucht tot een klooster nemen.

19. Pas in de jaren '60 werd er een pensioenregeling voor priesters ingesteld. Van toen af aan kon een pastoor bedanken, als hij de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt. Maar vóór die tijd moest hij zijn ambt voortzetten om niet in financiële moeilijkheden te geraken. Zijn gediensige bleef dan ook maar bij hem, zij diende de pastoor uit.

20. Zie hiervoor bijvoorbeeld: Claes 1944 met name p. 181-190, Eekhout z.j.; Gijsen 1948: 39, 46; Raëskin 1978.

21. Voor het gebruik van streekromans in de antropologie, zie bijvoorbeeld: Verrips 1978.

22. Mr. P.J.M. Aalberse gebruikte het grapje al in een vrij uit het Duits bewerkt verhaal dat hij publiceerde in zijn *Katholiek Sociaal Weekblad* van 17 september 1904. Het verhaal gaat over de sociaal bewogen pastoor van Maasburg: "Je had eens moeten zien hoe boos hij was, toen Kee, de huishoudster, 's avonds laat aan de deur een daglooner afscheepte met een nijdig: 'Nee, hoor, zoo laat hooren we geen biecht meer!'" Verderop wordt Kee beschreven als "een goeie, zorgzame ziel" (p. 450). Het doet wat merkwaardig aan hetzelfde oude grapje als eigen vondst gepresenteerd te krijgen in de roman

Telemachus in het dorp van Marnix Gijsen: "Ik werd binnengelaten door de meid Marie, een zuur wijf met een dikke snor, die permanent boos was en die op zekere dagen de bezoekers in de pluralis majestatis toesnauwde: 'Wij horen vandaag geen biecht'" (p. 46).

23. Mary Douglas schrijft dat een grap tegenstrijdige elementen samenbrengt, waardoor een geaccepteerd patroon bestreden wordt door een ander dat eigenlijk al in het eerste verborgen lag (Douglas 1975: 94-101). Hiermee baseert ze zich op Freud, die schreef dat het wezen van de grap gelegen is in het op een gewiekste manier met elkaar in verband brengen van verschillende ideeën. Op elke pastorie wonen een pastoor en een huishoudster, dat is een normaal, geaccepteerd verschijnsel. In de talloze grappes die over hen gemaakt worden, komen de heimelijke vermoedens en de verborgen conflictsituaties even te voorschijn. Het voor iedereen zichtbare, geaccepteerde patroon wordt constant bedreigd door het voor iedereen onzichtbare, volstrekt onaanvaardbare, maar toch plausibele patroon.

24. Zie voor de geschiedenis van het celibaat ook: Ranke Heinemann 1990, met name p. 85-101.

25. Al in de eerste eeuwen van het christendom voelden zich speciaal vrouwen tot de kerk aangetrokken en dat is in meer of mindere mate altijd zo gebleven. Dit maakt het des te merkwaardiger dat dezelfde kerk exclusief geleid wordt door een mannenhiërarchie. Maar de kerkelijke mannen, de priesters van hoog tot laag, hebben allemaal de kruinschering ondergaan en hun seksualiteit afgezworen. Zij trachten zowel te aanzien van het ene als het andere geslacht een onzijdige, neutrale, 'goddelijke' positie in te nemen. Zouden vrouwen zich soms bedreigd gevoeld hebben in een mannenmaatschappij en daarom in de kerk een toevluchtsoord gezocht hebben?

Een 'oude vrijster', die door de mannenmaatschappij was afgewezen of op zijn minst werd genegeerd, moet zich zeer bemoedigd, misschien zelfs uitverkoren hebben gevoeld, wanneer ze door een priester werd gevraagd als zijn persoonlijke ancilla op de pastorie te komen werken. De ancilla zorgde voor een man die geen man meer was en die misschien juist daarom grote aantrekkingskracht uitoefende op veel andere gelovige vrouwen in het dorp.

26. Zie hiervoor: Blok 1980: 211-230.

27. T. Ferwerda deed een onderzoek naar vrouwen die een geheime seksuele relatie hebben met een officieel celibatair levende priester. Er bleken ook ancilla's tot deze groep te behoren (Ferwerda 1989).

28. Geert Grote schreef een *Sermo contra focaristas*. Hij stelde het schandaal van de onkuise, met hun huishoudster samenlevende priesters verantwoordelijk voor de misstanden in de kerk (Rogier 1964: 27).

- Aalberse, P.J.M., 'Een waar verhaal dat totaal verzonnen is', *Katholiek sociaal weekblad* 3 nr. 38 (19104) 430-435.
- Barentsen, P. A., *Het oude Kempenland. Een proeve van vergelijking van organisme en samenleving* (Groningen 1935).
- Blok, Anton, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 nr. 2 (1980) 211-230.
- Idem, 'Infame beroepen', *Symposion* 3 (1981) 104-128.
- Idem, 'Over de infamie van de scherprechter', *Volkskundig Bulletin* 9 nr. 2 (1983) 181-186.
- Bourdieu, Pierre, 'Célibat et conditions paysannes', *Études rurales* nr. 5-6 (1962) 32-136.
- Claes, Ernest, *Pastoor Campens zaliger* (Antwerpen 1944).
- Cornell, Laurel L., 'Why are there no spinsters in Japan?', *Journal of family history*, winter 1984, 326-339.
- Dekker, Rudolf, & Lotte van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie Europa 1500-1800* (Amsterdam 1989).
- Dixon, Ruth, 'Explaining cross-cultural variation in age at marriage and proportions never marrying', *Population studies* 25 (1971) 215-233.
- Douglas, Mary, *Purity and danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo* (London 1966).
- Idem, *Implicit meanings. Essays in anthropology* (London/Boston 1976).
- Drijvers, Jan Willem, 'Clarissimae Feminae en de christelijke ascese. De vrouwelijke volgelingen van Hieronymus', in: E. Kloek e.a. (red.), *Vrouwen in de geschiedenis van het christendom* (Nijmegen 1983 = Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 4).
- Durkheim, E., & M. Mauss, 'De quelques formes primitives de la classification', *Année sociologique* 6 (1903) 1-72.
- Eekhout, Jan H., *Pastoor Poncke* (Nijkerk z.j.).
- Ferwerda, Tineke, *Zuster Philothea, ziet gij nog iets komen ...? Hoe vrouwen een relatie met een priester beleven* (Amsterdam 1989).
- Geertz, Clifford, *The interpretation of cultures* (New York 1973).
- Gennep, Arnold van, *The rites of passage* (London/Henley 1977; orig. 1909).
- Gijsen, Marnix, *Telemachus in het dorp* (Amsterdam 1948).
- Goethe, Rosmarie, 'Das Berufsbild der Pfarrhaushälterin', in: A. Knippenkötter, R. Seidelmann (red.), *Die nötigen Schritte tun. 60 Jahre Berufsgemeinschaft der Pfarrhaushälterinnen* (Freiburg 1987) 58-68.
- Hajnal, John, 'European marriage patterns in perspective', in: D.E.C. Eversley, D.V. Glass (eds.), *Population in history* (London 1965) 101-143.
- Hertz, Robert, 'La prééminence de la main droite: étude sur la polarité religieuse', *Revue philosophique* 68 (1909) 553-580.
- Hildebrand, Dietrich von, *In defense of purity: an analysis of the catholic ideal of purity and virginity* (Chicago 1935).
- Hufton, Olwen, 'Women without men: widows and spinsters in Britain and France in the eighteenth century', *Journal of family history*, winter 1984, 355-377.
- Jansen, Willy, *Women without men. Gender and marginality in an Algerian town* (Leiden 1987).
- Jelsma, Auke, *Tussen heilige en helleveeg. De vrouw in de geschiedenis van het christendom* (Den Haag 1975).
- Jong, J. de, *Handboek der kerkgeschiedenis I: Oudheid en middeleeuwen* (Nijmegen 1929).
- Kampen, Hinke van, Herman Pleij, *De pastoor van Kalenberg. Een laatmiddeleeuwse anekdotenverzameling* (Muidersberg 1981).
- Kooy, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Ontwikkelingen en vooruitzichten* (Deventer 1975).
- Laan, K. ter, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* ('s-Gravenhage/Batavia 1949).
- Le Fort, Gertrud von, *De eeuwige vrouw* (Antwerpen 1953).

- Lévi-Strauss, Claude, *Le totémisme aujourd'hui* (Paris 1962).
- Idem, *La pensée sauvage* (Paris 1962).
- Mandos, H., M. Mandos-van de Pol, *De Brabantse spreekwoorden* (Waalre 1988).
- Meijers, L.C.M., 'Kerkerde en de gehuwde priester', in: W. Quant e.a. (red.), *Feiten over uitgetreden priesters. Aantekeningen bij celibaatsdossiers* (Hilversum 1968) 35-74.
- Needham, Rodney (ed.), *Right and left. Essays on dual symbolic classification* (Chicago/London 1973).
- Os, Geertje van, *De dienstmaagden van de pastorie. Een antropologisch onderzoek naar de levenswegen van ongehuwde vrouwen op het katholieke platteland*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam 1989.
- Raëskin, P., *Pastoor Horsman* (Amsterdam 1978).
- Ranke-Heinemann, Ute, *Eunuchen voor het hemelrijk. De rooms-katholieke kerk en seksualiteit* (Baarn 1990).
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw I* (Amsterdam/Brussel 1964).
- Schreurs, Jacques, *De kraai op den kruisbalk. Kroniek eener parochie* (Utrecht z.j.).
- Shahar, Shulamith, *Tussen ideaal en werkelijkheid. Vrouwen in de middeleeuwse wereld* (Houten 1981).
- Thompson, E.P., *The making of the English working class* (London 1964).
- Verdon, Michel, 'Virgins and widows: European kinship and early christianity', *Man* 3 (sept. 1988) 488-505.
- Verrips, Jojada, 'Streekromans en antropologie. Vrijen en trouwen in het werk van Jo Ooms', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 5 nr. 3 (1978) 410-442.
- Veyne, Paul, *Writing history* (Middletown, Connecticut 1990).
- Warner, Maria, *Alone of all her sex. The myth and the cult of the virgin Mary* (London 1976).
- Wertheim, W.F., *East-West parallels. Sociological approaches to modern Asia* (The Hague 1964).
- Wolf, Eric, *Peasants* (Englewood Cliffs, New Jersey 1966).